

Отримано: 14 травня 2019 р.

Прорецензовано: 21 травня 2019 р.

Прийнято до друку: 23 травня 2019 р.

e-mail: z.kireeva@gmail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2019-8-22-26

Аносенкова С. В., Кіреєва З. О. Репрезентації часу держслужбовців та їх зв'язок із видами ригідності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2019. № 8. С. 22–26.

УДК 159.923.2

Кіреєва Зоя Олександрівна,
доктор психологічних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Аносенкова Світлана Володимирівна,
пошукач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЧАСУ ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВИДАМИ РИГІДНОСТІ

У статті продемонстровано схильність до широких форм фіксованої поведінки 38% держслужбовців. Статистично доведено, що держслужбовці більш схильні до проявів установчої, сенсорно-перцептивної, понятийної, ціннісно-сміслові, метафоричні репрезентації часу. Доведено, що репрезентації часу й біполярних змінних, що описують час, становлять три кластери: оцінка, організованість/послідовність, динамічність. Установлено кореляційні зв'язки між установчою, сенсорно-перцептивною ригідністю і репрезентаціями часу

Ключові слова: особистість, флексибільність, ригідність, державний службовець, час, репрезентації часу.

Zoia Kireeva,
Doctor of Psychology, Professor Odessa I. I. Mechnikov National University
Svetlana Anosenkova,
Postgraduate Student, Department of General Psychology and Psychology of Personality Development
Odessa I. I. Mechnikov National University

CONNECTION OF REPRESENTATIONS OF TIME TO DIFFERENT TYPES OF RIGIDITY OF CIVIL SERVANTS

The article demonstrates the tendency toward a wide range of fixed behavior forms of 38% of civil servants. It has been statistically proven that civil servants are more prone to manifestations of an arranged, sensitive, premorbid rigidity. It was established that the civil servants represent associative, sensory-perceptual, conceptual, valued-semantic, metaphorical representations of time. It is proved that time representations and bipolar variables represent three clusters: evaluation, organization/sequence, and dynamism. The correlation bonds between arranged, sensitive rigidity and scales of time perception were established.

Key words: civil servant, flexibility, personality, rigidity, time, time representation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психології поняття «репрезентація» ставлять на передній план. У роботах Дж. Андерсона, А. В. Брушлінського, А. Пайвіо, Дж. Ройс, М. О. Холодної, Г. П. Стеценко, Н. І. Чуприкової, О. Ю. Артем'євої, О. Г. Шмельова, О. О. Сергієнко репрезентації потрактовано як узагальнено-абстрактні продукти перероблення сприйнятого, засоби суб'єктивного уявлення дійсності, особливу психічну реальність, яка хоча й ініціюється «ззовні» зовнішньою дією, але зароджується та забезпечується «всередині» суб'єкта. Осягнення темпоральної дійсності, на думку З. О. Кіреєвої [4], виражено в репрезентаціях часу та його властивостей, що зумовлені переживаннями, досвідом життєдіяльності, особистісними особливостями та впливом соціокультурних феноменів і мови. Тому, на наш погляд, вивчення репрезентації часу в осіб із різним рівнем ригідності актуальне й відповідає напряму наукової школи «Психологія часу» Д. Г. Елькіна – Б. Й. Цуканова.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. Методологію системного підходу або системного аналізу явищ різного походження використовують досить широко. В основі цієї методології лежить загальна теорія систем [7, с. 35]. Одним із принципів розвитку систем є взаємодія двох протилежних тенденцій – тенденції до збереження й тенденції до зміни цих систем. Отже, проблему стійкості й мінливості людини можна описати, розглядаючи поняття «ригідність» і «флексибільність», які утворюють психологічний конструкт «ригідність – флексибільність».

І. П. Павлов трактував ригідність як одну з форм фіксованої поведінки й надавав цьому стану більшого значення, зближуючи його зі стереотипністю й нав'язливістю. Науковець уважав, що в основі ригідності лежить застійність або інертність нервових процесів, де «інертність, з одного боку, – нормальне явище, а з іншого, за певних обставин переходить у патологічний стан» [цит. за: 3].

К. Гольдштейн визначав ригідність як прихильність до неадекватного акту поведінки для поставленого завдання: ригідний індивід не може перекинутися з однієї дії на іншу, якої вимагає завдання.

Пізніше Г. А. Ніжарадзе зазначав, що здебільшого під ригідністю розуміють використання суб'єктом неадекватних для цієї ситуації стереотипів поведінки, некритичне наслідування відомого способу дії, нездатність змінити одного разу вибрану стратегію тощо [5]. О. А. Рождественська визначила ригідність як ускладнену або несвоєчасну зміну поведінки в разі зміни ситуації [6].

Е. В. Галаженський [2], спираючись на визначення Г. В. Залевського, уважав, що сутність ригідності як загальносистемної властивості полягає в тому, що вона являє собою інтегральний, найбільш загальний показник міри відкритості психологічної системи.

Здатність особистості змінити елемент або всю програму поведінки в разі вимог об'єктивної ситуації визначають як флексибільність. Однією з умов психічної цілісності й здоров'я особистості К. Роджерс уважав гнучкість оцінювати самого себе, уміння під натиском досвіду переоцінювати раніше сформовану систему цінностей як умову безболісного пристосування людини до безперервно змінюваних життєвих обставин.

У закордонних когнітивних дослідженнях поняття «флексибільність» пов'язують із когнітивною гнучкістю (cognitive flexibility). Приміром, Д. Р. Даяні (D. R. Dajani) і Л. К. Уддін (L. Q. Uddin) визначають когнітивну гнучкість не лише як суму реалізації різних виконавчих функцій, але і як зміщення або реконфігурацію відповіді на нову мету. Ф. Буттелмен (F. Buttelman) і Дж. Карбах (J. Karbach) вважають, що когнітивна гнучкість як здатність гнучко перемикатися між завданнями – це основний вимір виконавчих функцій (EF – executive functions), який дає змогу контролювати дії і гнучко адаптуватися до змінюваних умов.

Українська дослідниця Л. Балецька [1] стверджує, що когнітивна гнучкість – це особлива здібність людини швидко змінювати свої думки залежно від ситуації, водночас незначно фокусуючись на внутрішніх стресогенних чинниках. Загалом у сучасній вітчизняній психологічній літературі поняття гнучкості розподіляють на: особистісну характеристику (інтелектуальна гнучкість) і особливість розумової діяльності (гнучкість мислення). У широкому сенсі українські науковці розуміють феномен когнітивної гнучкості як вміння особистості перемикаєти мисленнєві процеси, незалежно від того, чи викликане воно спеціальною зміною правил, чи потребою переглянути колишні установки, думки в умовах нової ситуації [1].

Відомо, що для вивчення флексибільності використовують шкалу CFS – когнітивну шкалу гнучкості М. М. Мартіна й Р. В. Рубіна [9], яка забезпечує вивчення гнучкості в контексті ефективної комунікації. Пізніша версія CFI ґрунтована на CFS і розширює її корисність [8]. К. Ю. Осовалюк і С. С. Кургінян здійснили спробу адаптувати опитувальник CFI-R російською мовою (2018) й отримали задовільні психометричні характеристики. Проте процедура не закінчена й опитувальник не опубліковано, тому у своєму дослідженні ми використовуємо методику Г. В. Залевського «Томський опитувальник ригідності» (ТОР), метод суб'єктивного шкалювання репрезентацій часу.

Мета статті – емпіричним шляхом дослідити зв'язок репрезентацій часу держслужбовців із видами ригідності.

Матеріали і методи дослідження. Щоби досягнути поставленої мети, ми використовували теоретичні методи, методи психологічної діагностики та математичного оброблення даних (описова статистика, кластерний аналіз). Метод психологічної діагностики містив методику Г. В. Залевського «Томський опитувальник ригідності» (ТОР), метод суб'єктивного шкалювання репрезентацій часу.

Асоціативні слова-реакції та висловлювання про час розподілено за категоріями (за З. О. Кіреєвою): наглядно-образні, сенсорно-перцептивні, судження про швидкість плину часу, тривалість часу, вічність, абстрактні судження, ціннісно-сміслові судження, метафоричні судження.

Під час застосування методу суб'єктивного шкалювання учасникам дослідження було запропоновано 18 пар прикметників, за допомогою яких можна охарактеризувати час: різноманітний – одноманітний, приємний – неприємний, гарний – поганий, добрий – злий, світлий – темний, безпечний – небезпечний, неорганізований – організований, роздроблений – цільний, розтягнутий – стислий, довгий – короткий, сильний – слабкий, складний – простий, безмежний – обмежений, пустий – насичений, стрибкоподібний – плавний, переривчастий – непереривчастий, активний – пасивний, минає повільно – минає швидко.

Щоб оцінити зазначені характеристики, використано стандартну п'ятибальну шкалу Лайкерта: від «зовсім не характерно» до «дуже характерно». Дослідження відбувалося за інструкцією: «Послідовно оцініть від 1 до 5 своє сприйняття часу за допомогою таких протилежних емоційно-оцінних характеристик. Після того, як Ви проставили всі оцінки, зосередьтеся. Уявіть час. Які асоціації викликає у Вас це поняття? Опишіть, будь ласка, що для Вас час». Отримані дані бальних оцінок оформлено в матриці, які ми обробляли методом кластерного аналізу, щоби виявити групи змінних, що характеризують час. Змінні класифікували за У. Вардом.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На першому етапі за допомогою методики ТОР ми встановили, що схильність до широких форм фіксованої поведінки (шкала СКР) притаманна 38%.

Отримані дані свідчать, що майже третя частина від усіх учасників дослідження схильна до впертості, педантизму, стереотипів, персеверацій, нав'язливостей. Значна частина держслужбовців (33%) має високий рівень вияву актуальної ригідності (шкала AP); високий рівень усвідомленої позиції до неприйняття змін і нового, яку відображає шкала установної ригідності (UP), мають 39% держслужбовців. Високий рівень сенситивної ригідності притаманний 48% держслужбовців. Відомо, що шкала сенситивної ригідності відображає рівень інтенсивності антипатії, тривоги, страху на будь-які зміни чи нові події. Людям із високим рівнем цього виду ригідності притаманне чіпляння за звичне, відмова шукати нові рішення тих чи тих проблем, підходи цілей. Достатньо висока частка держслужбовців (55%) має високий рівень вияву ригідності в емоційно-афективній сфері (шкала РСТ). Більш ніж у половини держслужбовців визначено високий рівень преморбідної ригідності (63%). Тобто значна кількість учасників дослідження зауважила, що в підлітковому та юнацькому віці вони мали труднощі в пристосуванні до змін і нових обставин, сором'язливість, упертість, недооцінку чи переоцінку власних можливостей, стеничність, педантизм. Отже, статистичний аналіз результатів дослідження засвідчує, що держслужбовці більш схильні до виявів установної, сенситивної та преморбідної ригідності. Вони виявляють небажання, загальну нездатність змінювати власну психічну установку і переструктурувати способи поведінки, зосереджуються на негативних емоційних станах, спогадах. Флексибільність характерна для 62% держслужбовців.

На другому етапі дослідження вивчено уявлення про час і репрезентації часу за допомогою методу суб'єктивного шкалювання репрезентацій часу. Репрезентації часу проаналізовано згідно з класифікацією З. О. Кіреєвої, водночас ми розглядаємо емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти в кожній категорії суджень. Дослідниця виокремила такі категорії суджень: асоціативні, сенсорно-перцептивні, понятійні, ціннісно-сміслові, метафоричні. Своєю чергою понятійні судження мають декілька видів. Виокремлюють понятійні судження з такими атрибутами часу, як рух, вічність, безкінечність, суб'єктивна швидкість плину часу, відносність плину часу. До категорії понятійних суджень також належать комплексні судження й судження про час як наукове узагальнення.

Загальна частка асоціативних суджень становить 11,6%. Судження «час – годинник», «час – влада; те, що нами керує» трапляється по 3,3% кожне, «час – гроші» в 5% випадках. Ця категорія має нейтральний, позитивний і негативний емоційний компонент. Нейтральний компонент виявляється у відчуженні поняття часу від власних переживань і його репрезентації в повсякденному образі годинника. У разі використання асоціацій *влада* і *гроші* опитані вказують на позитивні чи негативні переживання залежно від рівня задоволеності своїм життям, соціальним статусом. Образ часу пов'язують із матеріальними цінностями, повагою чи презирством, активністю.

Сенсорно-перцептивні судження, як-от: «час – пори року, зима, весна, літо, осінь, зміна сезонів», «час – день, ніч, місяць(і), рік / роки», «час – секунди, хвилини, години, доба» засвідчено в 10% випадків. Люди цієї категорії суджень пов'язують емоційний складник із циклічністю процесів, які відбуваються в зовнішньому середовищі, наприклад, «зима – спокій, весна – активність, літо – радість, осінь – напруження». Образ часу розуміють як зміну циклів: добових, тижневих, сезонних. Характерне пасивне використання часу, тому що циклічність створює ілюзію сталості, стійкості.

Понятійні судження на зразок «час – рух навколо нас, ніколи не зупиняється» зафіксовано у 2,5% випадків, судження «час – тривалість, тривалий процес» – у 8,3%; «час – вічність, нескінченність» – у 5%. Судження «час – швидкоплинність, плін навколо нас» трапляється в 6,6% випадків. Суджень про відносність плину часу не засвідчено.

Окрему групу (10% випадків) становлять висловлювання про час як абстрактне явище, яке вивчають науки: «час – фізичне явище; властивість, за допомогою якої людина сприймає світ; абстрактна фізична одиниця виміру; основне поняття у фізиці та філософії; міра, що вимірює зміни; форма існування світу». Для держслужбовців із цієї категорією суджень характерна амбівалентність емоційного складника, активне використання часу й оволодіння ним як ресурсом. Вони мислять образ часу як безповоротний, з минулим, що пішло й не повернеться.

Ціннісно-сміслові судження, наприклад, «час – життя або вчитель» із різноманітними відтінками, що описують процес життя, ставлення до дитинства та старості, смерті, здобутого життєвого досвіду і транслювання його своїм дітям і наступному поколінню, ставлення до минулого, сьогодення та майбутнього, трапляються у 28,3% випадків. З них у 8,3% випадків репрезентація часу пов'язана з відчуттям його дефіциту в житті. Ця група суджень має не тільки ціннісно-смісловий аспект, пов'язаний із браком часу для реалізації задумів, а й сенсорно-перцептивний. У висловлюваннях про час наголошено на власних відчуттях від втрати того, що не зумів зробити, і сподіванні на те, що можу чи маю встигнути, тривоги та хвилюванні від своєї недосконалості чи від незадоволеності власною діяльністю. У цих випадках може йтися про екзистенційний аспект у судженнях про час.

Як і для попередньої категорії, характерна амбівалентність емоційного складника, якась упевненість у часі як у чомусь близькому, природному для людини. Образом часу є пульсація життя. Час розуміють як

цінність життя, у якому важлива кожна мить. Значущою формою поведінки постає активність, спрямована на організацію життєвого простору.

Останню категорію становлять метафоричні судження – 17,5% випадків. Метафорами часу є ріка, вода, пісок, колесо. Перші три символізують час як потік, утрачений безповоротно. Колесо – символ циклічності часу, повторюваності його змін. Держслужбовців із цією категорією суджень характеризує амбівалентний емоційний складник. Безповоротність часу вони сприймають негативно, а перспективи, які відкриває час, – позитивно. Виняток становить сприймання перспективи як втрати молодості, здоров'я, роботи, наприклад: «Ріка, яка впадає в море, утрачає свою сутність, а людина, старіючи, утрачає свою молодість і здоров'я». Образ часу ґрунтується на концепті руху з безперервністю, швидкістю плину, безповоротністю або на концепті руху, який може себе відновлювати. Поведінковий складник можна схарактеризувати як активний, оскільки рух – основний змістовний сенс метафоричних образів і розуміння часу.

Далі, урахувавши репрезентації часу та 18 біполярних змінних, які репрезентують час, за допомогою кластерного аналізу ми отримали три кластери.

До першого кластеру увійшло 10 змінних: різноманітний – одноманітний, приємний – неприємний, гарний – поганий, добрий – злий, світлий – темний, сильний – слабкий, складний – простий, безмежний – обмежений, стрибкоподібний – плавний, активний – пасивний. Сукупність перерахованих репрезентацій часу описують його з емоційного погляду. Відомо, що емоційно насичений час минає швидко і його сприймають як різноманітний, а емоційно ненасичений – одноманітний. Такі характеристики, як *приємний, гарний, добрий, світлий, сильний, складний*, – це семантичні оцінки, що визначають задоволення чи незадоволення подіями, які відбуваються. Стрибокподібність – плавність і активність – пасивність характеризують розгортання, динаміку емоційних відчуттів. Безмежність – обмеженість репрезентують у зв'язку з емоційною напругою, яку викликає час, коли його не вистачає, і спокоєм, коли його достатньо. Тобто перший кластер ми можемо визначити як «Оцінка».

До другого кластеру належать 4 пари репрезентацій: безпечний – небезпечний, неорганізований – організований, розтягнутий – стислий, довгий – короткий. Перераховані репрезентації характеризують час щодо його організованості, послідовності розташування подій і очікувань від визначеної послідовності. Цей кластер отримав назву «Організованість, послідовність».

До третього кластеру також увійшли 4 пари репрезентацій: минає повільно – минає швидко, роздроблений – цільний, пустий – насичений, переривчастий – непереривчастий. Зазначені репрезентації описують час із погляду його динамічності, яку можна визначити через тривалість чи дискретність. Цей кластер має назву «Динамічність».

Подальший аналіз репрезентацій часу за опитувальником «Сприйняття часу» здійснено за шкалами «Оцінка», «Організованість», «Динамічність».

Шкала «Оцінка» відображає загальні емоційно-оцінні уявлення про час, указує на неоднорідність, полярність емоційного відчуття часу. Позитивна оцінка часу пов'язана з його визначенням як приємного, хорошого, доброго, світлого, сильного, а негативна – як неприємного, поганого, злого, темного, слабкого. Окрім позитивної та негативної забарвленості, часу шкала також визначає і такі емоційні враження, як задоволеність – незадоволеність, легкість – напруження.

Шкала «Організованість» семантично близька до топологічної властивості часу. Відображає структурні, ієрархічні уявлення про час, з якими пов'язане відчуття безпеки. Визначальною характеристикою організованості часу є чітке уявлення про послідовність чи одночасність подій, визначення їх тривалості з подальшим оцінюванням витрат часу.

Шкала «Динамічність» семантично пов'язана з метричною властивістю часу. Відображає динамічні характеристики часу: суб'єктивне визначення плину його швидкості, уявлення про тривалість, засіб зміни різноманітних тривалостей.

Таблиця 1

Показники вибірки за опитувальником «Сприйняття часу»

	Оцінка	Організованість	Динамічність
Середнє значення	2,70	3,10	2,65
Стандартна похибка середнього	0,05	0,04	0,06
Медіана	2,60	3,00	2,50
Мода	2,60	3,25	2,25
Стандартне відхилення	0,55	0,46	0,61
Дисперсія вибірки	0,30	0,21	0,37
Мінімальне	1,70	2,00	1,00
Максимальне	3,80	4,00	4,00
Експес	-1,01	-0,62	-0,50
Асиметричність	0,17	-0,11	0,05

У табл. 1 уміщено дані з описової статистики загальної кількості обстежених держслужбовців за опитувальником «Сприйняття часу».

За кожною шкалою можна отримати від 1 до 5 балів, тобто мінімальне значення становить 1 бал, максимальне – 5 балів. Отже, середнє значення 2,7 за шкалою оцінки вказує, що держслужбовці емоційно визначають час як позитивний, ставляться до нього з легкістю і загалом ним задоволені. Середнє значення 3,1 за шкалою «Організованість» свідчить, що держслужбовці схильні вибирати середні значення між організованістю й неорганізованістю часу. Час для них і не розтягнутий, і не стислий, і не довгий, і не короткий, але очікування може викликати відчуття небезпеки. Середнє значення 2,65 за шкалою «Динамічність» укажує на більшість оцінок швидкого плину часу, тобто час сприймають як цільний, насичений, дискретний.

Аналіз кореляційних зв'язків між шкалами ТОР (Томського опитувальника ригідності) й репрезентаціями часу виявив існування декількох зв'язків на різних рівнях значущості (табл. 2.).

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки

	Установна ригідність	Сензитивна ригідність	Спрямований асоц. експеримент
Оцінка	-0,280**	0,232*	-0,244**
Організованість	-0,275**	0,213*	-0,259**
Динамічність	-0,270**	0,230*	-0,224*

Примітка:

** Кореляція значуща на рівні 0,01 (2-бічна).

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (2-бічна).

Кореляційні зв'язки між установною ригідністю та шкалами сприйняття часу свідчать, що установку на неприйняття нового, змін у власному внутрішньому середовищі у держслужбовців може супроводжувати відчуття задоволення часом, позитивне ставлення до нього, його організованість, розтягнутість, безпека. Такий феномен можна пояснити психологічним захистом, який блокує усвідомлене ставлення до потреби внутрішніх змін, пов'язаних зі змінами в зовнішньому середовищі.

Зв'язки між сенситивною ригідністю та шкалами сприйняття часу вказують на те, що напружена емоційна реакція на нове, страх перед змінами в реальній ситуації пов'язаний із негативною оцінкою часу, сприйманням його як неорганізованого, такого, що рветься, стрибає і викликає втрату безпеки.

Висновки. Отже, продемонстровано, що 38% держслужбовців схильні до широких форм фіксованої поведінки, а також до виявів установної, сенситивної преморбідної ригідності. Установлено кореляційні зв'язки між установною, сенситивною ригідністю й репрезентаціями часу.

Перспективи подальших досліджень. Вивчити репрезентації часу й особливості ригідності в підприємств.

Література

- Балецька Л. Когнітивна гнучкість особистості: діагностична репрезентативність. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2016_3_3.
- Галажинский Э. В. Ригидность как общесистемное свойство человека и самореализация личности. *Человек в психологии: ориентиры исследования в новом столетии: материалы межвузовской научной конференции*. Караганда, 2011. URL: <http://flogiston.ru/articles/general/galazhinsky>.
- Залевский В. Г., Козлова Н. В. Психическая ригидность-флексibilität как акмеологический инвариант профессионализма. *Сибирский психол. журн.* 2007. №22. С. 75–80.
- Киреева З. А. Развитие сознания, детерминированное временем: монография. Одесса: ВМВ, 2010. 384 с.
- Нижарадзе Г. А. О двух типах ригидности при решении интеллектуальных задач. URL: <http://www.vorpsy.ru/issues/1987/873/873142.htm>.
- Рождественская Е. А. Особенности проявления тревожности и ригидности в актуальном состоянии преподавателей, переживающих коммуникативный стресс. *Вестник Томского государственного университета*. 1999. №268. С. 120–122. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000320277>.
- Циба В. Т. Теоретичні засади соціальної психології: системний підхід: монографія. Київ: Університет «Україна», 2011. 359 с.
- Dennis J. P., Vander Wal J. S. The cognitive flexibility inventory: Instrument development and estimates of reliability and validity. *Cognitive therapy and research*. 2010. № 34. P. 241–253.
- Martin M. M., Rubin R. B. A new measure of cognitive flexibility. *Psychological reports*. 1995. №76. P. 623–626.
- Martin M. M., Anderson C. M. The cognitive flexibility scale: Three validity studies. *Communication Reports*. 1998. №11. P. 1–9.